

MİLLİYETÇİLİK, BİLİM VE DİN: TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN MİLLİ TOPLUM TAHAYYÜLÜNDE HALK DİNİ*

Nationalism, Science and Religion: Folk Religion in National Society Imagination of Turkish Nationalism

Murat COŞKUNER**

Öz

İktidar ve bilim arasında var olan kadim dayanışma, 19. ve 20. yüzyıllarda milli bir devlet ve toplumun oluşturulması amacıyla bir kez daha kendini gösterir. Milliyetçi iktidarlar, toplumu homojen bir bütünlük olarak inşa etmek için bilimden oldukça fazla yararlanırlar. Milli bir Türk toplumunun inşa edilmesi sürecinde bilimin sunduğu hizmetleri böyle bir bağlam üzerinden değerlendiren bu çalışma, Türk milliyetçi elitlerinin bilimsel paradigmaları kullanarak halk dinini nasıl işlevsizleştirdiklerini tartışmaktadır. Fransız Sosyolog Emile Durkheim'in ileri sürdüğü bilimsel teorilerin manipülasyonu, aşırı yorumu ve kimi zaman ilgili teorinin en hayati noktalarının görmezden gelinmesi suretiyle bunun mümkün kılındığını göstermeyi deneyen çalışma, bu amaç kapsamında Durkheim'dan yoğun bir şekilde etkilenen iki milliyetçi düşünür Ziya Gökalp ve Mehmet Fuad Köprülü'nün çalışmalarına odaklanmaktadır. Bu milliyetçi entelektüellerin eserlerini metin analizi yöntemiyle çözümleyen çalışma, milliyetçi toplumun yaratılmasında dine ve dinsel kültüre yönelik işleyen bir dizi bilimsel manipülasyonu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmanın planı içerisinde ilk bölümde iktidarın bilimle olan ilişkisi tartışılarak bu süreçte entelektüellerin rolü ön plana çıkarılacaktır. İzleyen bölümde Türk siyasal hayatında bilim ve iktidar arasındaki ilişki çözümlenerek adı anılan iki milliyetçi entelektüelin milliyetçi fikirlerinin bilimsellik ile nasıl iç içe geçtiği analiz edilecektir. Üçüncü ve son bölümde ise Durkheim'in teorik izahları yorumlanırken ortaya çıkan manipülasyon ve aşırı yorumların halk dinini ve dinsel halk kültürünü nasıl işlevsizleştirdiği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Halk Dini, Milliyetçilik, Bilimsel Manipülasyon, Ziya Gökalp, Mehmet Fuad Köprülü.

Abstract

Solidarity, established strongly between power and science, showed once again in the 19th and 20th centuries to create national states and societies. Nationalist powers to build their own national societies as a homogeneous totality benefited from science excessively. This study, which examines in the context of services provided by science in the process of building a national Turkish society, discusses how Turkish nationalist elites use the scientific paradigms to make the folk religion nonfunctional. The study, which attempts to show that this is made possible by the manipulation, over-interpretation and ignoring the most vital points of scientific theories by French Sociologist Emile Durkheim, focuses on the works of two nationalist thinkers as Ziya Gökalp and Mehmet Fuad Köprülü intensively influenced by Durkheim. This study aims to reveal a series of scientific manipulations towards religion and religious culture in the creation of a nationalist society, by analyzing the works of these nationalist intellectuals with the method of context analysis. In the first part of the study plan, the relationship of power with science will be discussed and the role of intellectuals in this process will be highlighted. In the following section, it will discuss how ideas of nationalist thinkers at issue intertwine with science by analyzing the relation between science and power in Turkish political life. In the third and last part, it will be shown how the manipulation and

* Geliş Tarihi: 03.03.2020, Kabul Tarihi: 13.11.2020. DOI: 10.34189/hbv.96.032

** Dr., Kocaeli Üniversitesi, İİBF, Siyaset ve Sosyal Bilimler ABD. Kocaeli/Türkiye.
muratcoskuner1@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1144-6342>

over-interpretation in the process of interpretation of Durkheim's theoretical explanations make folk religion and religious folk culture nonfunctional.

Keywords: Folk Religion, Nationalism, Scientific Manipulation, Ziya Gökalp, Mehmet Fuad Köprülü.

1. Giriş

Modernleşme süreçlerinin ana bileşenlerinden biri olarak “bilimsel devlet” 19. ve 20. yüzyılda topluma nüfuz etme gücünde inanılmaz bir artış gerçekleştirmiş hem iç hem de dış işlerinde etkililiğini arttırmak için bilimi oldukça yetkin bir şekilde kullanmıştır (Smith, 2002: 99). Milliyetçi ideolojinin dünya çapında yaygınlaştığı bu yüzyıllarda bilim, milli toplumun yaratılmasında da önemli işlevler yerine getirmiştir. Bu dönemde folklor, milli devletin ortaya çıkışının bir sonucu olarak bağımsız bir disiplin haline gelebilmiştir (Öztürkmen, 2014: 20). Halkın ve halk kültürünün bilimsel metotlarla işlenip yeniden halka sunulması temel önem arz etmiş, özellikle halk dinleri ve dini halk kültürü milli hedeflerin gerçekleştirilmesinde milliyetçi seçkinlerin ilgi duyduğu en önemli temalar olmuştur. Ancak bu yeniden işleme süreci manipülasyondan, aşırı yoruma ve bu amaç uğrunda kullanılan teorilerin en önemli izahlarının görmezden gelinmesi gibi pek çok süreci de içinde taşımıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma ve milli Türk devletinin kurulma aşamalarında milliyetçi entelektüellerin din ve dini halk kültürü üzerine yaptıkları çalışmaları bu bağlam üzerinden değerlendiren bir literatür özellikle son on yıldır oluşmaya başlamıştır. Halk dini üzerine çalışmalar yürütmüş milliyetçi entelektüellerde, özellikle Mehmet Fuad Köprülü'de, ikili sınıflandırma mantığının hâkimiyetini saptayan Ayfer Karakaya-Stump'ın çalışmaları bu bapandır. Yazar, Türklerin benimsediği dinler arasında ortodoksi-heterodoksi, şehirli-köylü, saf-senkretik, kitabi-şifahi şeklindeki karşıtlıkların bilimsel teorilerle desteklenerek kurulduğunu ancak bu izahların milliyetçi entelektüeller tarafından yeterince sağlam ampirik veriler üzerine oturtulmadığını savunur (Karakaya-Stump, 2015: 4-5). 19. ve 20. yüzyıllarda Anadolu coğrafyasında bulunmuş Batılı şarkiyatçıların çalışmalarının milliyetçilere verdiği ilhamı sorunsallaştıran Markus Dressler ise 19. yüzyıl Batı biliminin pozitivist damarının bu şarkiyatçılar tarafından Türk milliyetçi entelektüellerine taşındığını ve böylece onların da din analizlerinde halkın dinsel kültürünü birtakım normatif değerlerin ışığında teorize ettiklerini belirtir. Yazar, bunun sonucunda milliyetçi entelektüeller tarafından baştan beri bir “doğru din”in saptandığını ve bu dinsel itikat üzerinden halk dininin değerlendirildiğini belirtir (Dressler, 2016: 197). Şerif Mardin (1991: 213-215) ise milliyetçi entelektüellerin din konusuna yaklaşımlarındaki pozitivist bilim anlayışlarına değinmektedir. Milliyetçileri, dini toplumun başlangıç noktası olarak kabul etmeyi sürekli reddeden Türk sosyal mühendis tipi olarak ifade eden yazara göre, bu yaklaşım, milliyetçilerin halk dini analizlerinde daha katı olarak kendini göstermiştir.

Türk milliyetçi entelektüellerinin yeterince desteklenmemiş bilimsel teoriler ve pozitivist bilim anlayışı neticesinde halk dinini ikincilleştiren ve önemsizleştiren tutumlarını açığa çıkaran bu çalışmalar kuşkusuz literatüre önemli açılımlar getirmişlerdir. Ancak yine de halk dinine yönelik yaklaşımlar oluşturulurken modern bilimsel teorilerin bu entelektüeller tarafından nasıl okunduğu, okuma sırasında teorinin ne tür hayati noktalarının görmezden gelindiği sorunsallaştıran bir çalışmayla henüz karşılaşmamıştır. Bu entelektüellerin çalışmalarını oluştururken kullandıkları materyallerin okunmasında birtakım manipülatif süreçleri işlettiklerine dair kanıtlar ortaya konmuşken (Ocak, 2010: 55) bu verimli hat henüz tartışmaya açılmamıştır. Dolayısıyla, böyle bir sorunsallaştırmayı odağına alan bu çalışma, halk dinine yönelik pejoratif yaklaşımların bilimsel-teorik görmezden gelişler, aşırı yorumlama ve dejenerasyonlar sonucunda mümkün kılındığını göstermeyi deneyecektir.

Halk dininin milliyetçi entelektüeller tarafından önemsizleştirilmesini birtakım manipülatif bilimsel-teorik okumaların sonucuna bağlayan çalışma, dinsel halk kültürü üzerine önemli eserler üretmiş Ziya Gökalp ve Mehmet Fuad Köprülü'ye odaklanacaktır. Bu entelektüellerin eserlerini metin analizi yöntemiyle çözümlenecek olan çalışma, dinin milli bir toplum oluşturmakta işlevsel önemini bilen milliyetçi entelektüellerin “milletin dini” olarak tasarladıkları tercihlerini öne çıkarmak için ne tür bilimsel-teorik manipülasyonlarla halk dinini önemsizleştirdiklerini göstermeyi deneyecektir.

Çalışmanın planı kapsamında ilk bölümde iktidarın bilimle olan ilişkisi tartışılarak bu ilişkiyi mümkün kılan entelektüellerin bilimsel yöntem ve teorileri okuma modları öne çıkarılacaktır. İzleyen bölümde Osmanlı-Türk siyasal hayatında milliyetçilik ve bilim arasındaki ilişkinin mahiyeti çözümlenerek, Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü milliyetçiliğinin bilimsellik ile nasıl iç içe geçtiği analiz edilecektir. Son bölümde ise bu entelektüellerin ortaya koydukları paradigmanın ne tür teorik okumaların bir ürünü olarak ortaya çıktığı gösterilerek, bu okuma yöntemleriyle halk dininin nasıl ikincil konuma itildiği tartışılacaktır.

2. Bilimsel Okuma Modlarına İktidarın Etkisi

İktidar ve bilim arasındaki ilişkinin mahiyeti ve bunların karşılıklı ilişkileri sosyal bilimlerin temel tartışma hatlarından biridir. İktidarın, toplum üzerinde mutlak hâkimiyetini sürdürebilmesi noktasında bilime ve bilimsel gelişmelere bağımlı konumda bulunması, gözetim ve denetim imkânlarını arttıran teknolojiye ihtiyaç duyması bilimin iktidar için fonksiyonelliğini ortaya koymaktadır. İktidarın bir yönetim aygıtı olarak bilgi ile olan ilişkisini bu bağlamda en açık şekilde vurgulayan düşünürlerden biri kuşkusuz Michel Foucault'dur. Onun için hiçbir iktidar, bilginin üretilmesi, denetlenmesi, dağıtımı ya da bazı gerekçelerle engellenmesi olmaksızın uygulanamaz. Bu nedenle Foucault'ya göre bilim ve toplum birbirinden ayrılamayacağı gibi, bilim ve iktidarın da birbirlerinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Aksine bunların birleşiminden oluşan yönetim stratejileri olarak bilgi-iktidar formları vardır (Alan, 1980: 131).

Tüm iktidar formları bu çerçevede değerlendirildiğinde milli devlet iktidarı ve bilim arasındaki ilişkinin de mahiyet bakımından pek farklı olmadığı söylenebilir. Hatta milliyetçilik literatüründe milli devletin ortaya çıkışının bizatihi kitabı eğitim ve bilim ile gerçekleştiği ya da ondan büyük ölçüde etkilendiği iddiası yaygındır. Örneğin Eric Hobsbawm (1995: 132) 19. yüzyıldaki bilimsel gelişmeler sonucunda “ırk” kavramının dönüşüme uğraması ile milliyetçiliğin bundan önemli kazanımlar elde ettiğini ifade eder. Milli devletin ortaya çıkış ve gelişimini okuryazarlık ve kitaba bağlılık gibi kriterler üzerinden analiz etme uğraşına girişen Ernst Gellner ise bu gelişimi, kutsallığı tekelinde tutan ruhban sınıfların iktidarına karşı bir meydan okuma olarak değerlendirerek modern, milli devletin gelişimine büyük katkı sağladığını belirtir. Bir tür Protestanlık olarak adlandırdığı bu sürecin, bireyciliği geliştirerek, üretilen ortak kültüre herkesin ulaşımını sağladığını, birtakım üst sınıfların değil de herkese açık sunulan anonim kültürün milli bir toplum yaratılmasını kolaylaştırdığını ifade eder. Gellner’a göre (1992: 231-232) böyle bir toplumda kişinin sadakati de belli bir sınıfa değil, birinci derecede okuryazarlığı oluşturan ortama ve bizzat onun siyasal koruyucusuna yönelecek, böylece modern milli devlete meşruiyet sağlanacaktır.

Okuryazarlık, kitaba bağlılık, eğitimin yaygınlaşması ve bilimsel gelişmelerin ivme kazanması ile milliyetçilik arasındaki ilişkide doğrusal bir orantının olduğunu söylemek yanlış olmaz. Gelenekten beslenen meşruiyet kalıplarının giderek zayıflamasını da ifade eden bu millileşme sürecinde bilimin öznel arası bağlayıcı değeriyle yeni meşruiyet odağı haline geldiğini yadsımak mümkün değildir. Bu toplumlarda bilimin [...] toplumsal konsensüsün yeni temeli olarak iş gördüğü muhakkaktır (Mayor ve Forti, 1997: 54). Milli toplumun sosyal bütünleşmesinde bilimin yaptığı hizmetlerin zor kullanımından daha etkili olduğu savunan Gellner da benzer bir noktaya dikkat çeker. Ona göre “devlet gücünün başlıca aracı ve sembolü giyotin değil ‘*doctorat d’etat*’tır. Meşru eğitimin tekelini ele geçirmek [...] meşru şiddetin tekelini ele geçirmekten daha önemli ve belirleyicidir” (Gellner, 1992: 72).

Milli bir toplumun inşasında bilim ve eğitimin siyasal iktidar tarafından kullanımında aracı konumda ise daima milliyetçi entelektüeller bulunmuşlardır. Milli toplumdaki tüm sınıf, grup, tabaka ve etnik ya da dini toplulukların sınırlarının çizilmesinde ya da niteliklerinin belirlenerek, kökenlerinin saptanmasında bu entelektüeller önemli işlevler yerine getirmişler ve bu işlevlerini bilimsel metotların kullanımıyla desteklemişlerdir. “Hakiki” olan ile olmayan gibi ikili karşıtlıklar temelinde yükselen bakışlarını temellendirmede bilim sürekli ellerinin altında bulunmuştur. Zygmunt Bauman akıl ve bilim gibi temalar üzerinden uygulamaya konulmaya çalışılan toplum tahayyüllerinde entelektüellerin toplumsal gruplara karşı tutumlarının ikili sınıflandırma mantığıyla belirlendiğini açıklıkla ortaya koymaktadır. Bauman’a göre (1996: 204), entelektüeller toplumsal grupları çizip, tasarlarlarken kendilerini, hakikati bilen, hakikati yanlıştan ayırabilen, akla nihai otorite olarak saygı duyanlar olarak değerlendirirken, toplumsal grupları ise rasyonelleşmenin ilkelerine karşı olma; hakikatleri bastırma eğiliminde olma, irrasyonel, önyargılı ya da mitsel

olarak ifade ettikleri fikirlere bağlanma eğiliminde olma şeklinde tanımlamışlardır. Bilimi ve yazıyı kullanabilme kapasiteleri de bu sınıflandırmaların yapılabilmesinde, bunların hâkim söylem konumuna getirilmesinde temel önemde olmuştur. Tabii sınıflar, kültürün ötesine ya da kültürden önceki bir duruma yerleştirilmişlerdir (Ginzburg, 2011: 20). Söylemsel olarak kurulan bu dünyada bilim ve yazı toplumun sınıflandırılmasında, inşasında, yeniden biçimlendirilmesinde iktidarın temel aracı olmuştur. De Certeau'nun (2009: 251) da belirttiği gibi yazı-bilim, güce ve politikaya dönüşmüştür. Rönesans'tan bu yana Tanrı'nın sözünün gizli anlamını yorumlayan yazı, mütercimlik rolünden sıyrılarak her tür erkin kaynağı, büyük üretici durumuna gelmiştir (De Certeau, 2009: 36-37). Ancak daima, var olma koşullarını belirleyen, onu yönlendiren ve kontrol eden düzen kurallarına bağlı olarak iktidar ilişkileri ile tanımlanmış (Chartier, 1998: 79) bu bakımdan doğrudan ya da dolaylı müdahalelerden, sansürlemeye, aşırı yorumdan manipülasyonlara, yok saymaya kadar pek çok uygulamayı içinde barındırmış, yönetici elitlere toplumu kendi suretinden yaratma yolunu açmıştır.

3. Milliyetçilik ve Bilim: Türk Milliyetçiliği ve Bilimselciliğin Yükselişi

Osmanlı-Türk siyasi hayatında milliyetçi ideolojinin yükselişini gerekçelendirmek amacıyla kültürel temeller, savaş ve toprak kayıpları gibi saiklere sıklıkla vurgu yapılmaktadır. İmparatorluk içerisinde milliyetçi hareketlerin etkinlik göstermeye başlamalarının nedenleri üzerinde tarihsel kökenlere atıfta bulunan Kemal Karpat'ın çeşitli dinsel toplulukların bir arada yaşamasını sağlayan Osmanlı millet sisteminin milliyetçiliğin gelişiminde etkisi olduğuna yönelik izahı bu bapandır. Karpat (2002: 611-615), Osmanlı İmparatorluğu'ndaki millet sisteminin 19. ve 20. yüzyıllarda İmparatorluk içinde gelişmeye başlayan milliyetçi hareketlerin kültürel zeminini oluşturduğu kanaatinde. Karpat'ın izahı Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyetçi ideolojinin ortaya çıkışında tarihsel temellere yönelik bir vurguyu içerirken, Fuat Dündar milliyetçi ideolojinin ortaya çıkışında sosyo-politik bir kırılma dönemini işaretleyen Balkan Savaşları'nın rolüne değinir. Balkanlar'da yaşanan sürekli toprak kayıpları, Balkanlar'dan Anadolu'ya sürülen insanlar ve Anadolu'daki gayrimüslimler arasında milli kimliğin giderek güçlenmesi gibi faktörlerle yönetici elitler tarafından Anadolu'ya başka gözle bakılmaya başlandığını belirten yazar, Osmanlı-Türk siyasi hayatına sirayet eden milliyetçi ideolojiyi bu savaşların bir sonucu olarak okumaktadır. Toprakların üçte birinin kaybının, beraberinde ulus-devletin oluşması için gerekli zemini sağlayıp nüfusun homojenleşmesini getirdiğini, 24 milyonluk nüfustan çoğunluğu Türk olmayan 5 milyon nüfusun eksildiğini belirten Dündar (2002: 31) için bu demografik dönüşüm ile İmparatorluk nüfusunun çoğunluğunu Türkler teşkil etmeye başlayacaktır. Bu dönemden itibaren yükselen milliyetçilik, akli ve ilmi usullerle desteklenerek yerleştirilecektir (Taştan, 2017: 11-14).

Milliyetçiliğin, İmparatorlukta kazandığı ivmede gerek Karpat gerekse de Dündar'ın izahları kuşkusuz oldukça önem taşımaktadır ancak her iki açıklama

da Türkçülük ve Türklük bilincinin zayıf olduğu İmparatorlukta bu bilincin nasıl oluşup geliştiğine yönelik bir tartışmayı içermemektedir. Keza, Türklük bilincini merkeze alarak, bu milli hissi tarihin kadim dönemlerinden bugüne uzanan köklü bir geçmişin ürünü olarak sunma ihtiyacı millet sistemi gibi dinsel cemaat temelli bir yapılanmadan köklenemeyeceği gibi Balkanlar'daki toprak kayıplarının da doğrudan bir sonucu olmaktan öte fikri bir dönüşümü gerektirmektedir. Bu nedenle, mevcut zihinsel dönüşüm için bakışları Batı'ya ve ona has düşünüm kalıplarına çevirmek zorunlu hale gelmektedir.

Batılı tarzda bilimsel düşünce, Osmanlı-Türk siyasal hayatına hâkim olan tarih ve millet bilincini oldukça derinden etkileyerek mevcut düşünüş şekillerinin yeniden biçimlendirilmesinde oldukça etkili olmuştur. Türkçülük, Batılı bilimsel düşünüş kalıpları vasıtasıyla mümkün kılmaya başlamış ve Türk tarihinin bütüncül bir biçimde ele alınacağı düşünsel ortam bu vesileyle sağlanabilmiştir (Toprak, 1986: 419). 19. yüzyılda tarih yazımında Türklük bilinci başat hale gelmeye başlamıştır (Şirin, 2002: 570). Bu bağlamda Avrupalı bilim insanlarının yaptıkları Türkoloji çalışmalarının Osmanlı-Türk siyasal geleneğindeki bu zihniyet dönüşümünde önemli roller üstlenip, öncü nitelik taşıdıklarını belirtmek gerekir. Sir Arthur Lumley Davids, Deguignes, Leon Cahun gibi Türkolog yazarların eserleri Türkler arasında ilgiyle karşılanmış, bu yazarların eserleri tercüme edilmiş ve bunlardan mülhem eserler verilmeye başlanmıştır. 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, Türk milliyetçiliği böylece “Türkolojinin XIX. yüzyılda attığı adımların bir ürünü, yani Avrupa'dan Osmanlı İmparatorluğuna aktarılan bir fikir akımı” olarak ortaya çıkmıştır (Berktaş, 1983: 27). Halil İnalcık da benzer şekilde, Osmanlı-Türk entelektüelinde milliyetçilik fikrinin yerleşmesinde Batılı bilimsel gelişmelerin etkisine dikkat çekmekte, modern bilimsel gelişmeler ile Türk milliyetçiliği arasında önemli bir bağ görmektedir. Bilimsel keşiflerin Türk entelijansiyası içerisinde milliyetçi fikirleri artırdığını savunan İnalcık'a göre (2015: 301-302) Orhun Abideleri'nin keşfi 1900'lerde Türkler arasında heyecan yaratmış, Türkiyat Enstitüsü'nün kuruluşu (1924) ile de milliyetçi entelektüeller tarafından Türkoloji bir ilim dalı olarak ülkemizde yerleştirilmeye başlamıştır.

Ulusalci ideolojinin İmparatorluk coğrafyasında yeşermesinde en etkin rolü kuşkusuz İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) oynamıştır. Anadolu coğrafyasını bir “kara kutu” olarak nitelendirerek bu kutuyu anlaşılır kılmak adına Batılı bilimsel metodların kullanılmasını gerekli gören cemiyet için halka yönelmek ve milli bir toplumun oluşturulmasında halk kültüründen yararlanmak en önemli girişimlerin başında gelmiştir (Baha Said Bey, 2000: 11-12). Kimi zaman bir bilimsellik fetişizmine de kapılan cemiyet, zaman zaman Batılı yazar ve eserlerden çeviri iddiasıyla ideolojik amaçlarına bilimsel kılıf geçirecek gerçek dışı iddialarına bir meşruiyet kazandırma niyeti de taşımıştır (Dündar, 2008: 419). Ancak yine de Türkçü ideolojinin modern bilimsel yöntemlerle yerleştirilmesi ve sağlamlaştırılması noktasında cemiyet içerisinde önemli teorisyenler yer almıştır. Batılı, modern-milli kurumların oluşturulmasında ve

bu kurumlarda halk kültürünün milli bir toplum oluşturulması amacıyla işlenmesinde önemli görevler üstlenen Ziya Gökalp ve Mehmet Fuad Köprülü bu öncü milliyetçi düşünürlerden ikisi olmuştur.

Ziya Gökalp kısa hayatına rağmen Türk siyasal düşüncesinde milliyetçi ideolojinin teşekkülünde önemli bir isim olmuş ve bu ideolojinin yerleşmesinde birçok önemli görevde bulunmuştur. Yüksek eğitim kurumu hocalığı bunlardan biridir. Medreselerden yeni bir eğitim kurumu olan Darülfünun'a geçişin yaşandığı bir zaman dilimi içerisinde, 1913'te müderris olmuştur. Batı tarzı sosyal bilimsel yöntemleri kullanma hedefiyle göreve başlayan Gökalp burada müderrisliğe başladığı andan itibaren Durkheim sosyolojisinden yararlanmış (Arık, 2014: 156-157). 1908 devriminin ardından İttihat ve Terakki'nin baş teorisyeni haline gelen Gökalp, Darülfünun'da sosyoloji bölümünü kurarak ilk sosyoloji öğretim görevlisi olarak çalışmıştır.

Darülfünun'un sosyoloji bölümünde göreve başlaması milliyetçilik ile halk arasında daha sonraki dönemlerde kurulacak bağların da habercisi olacaktır. Bir Türkçü teorisyen olarak Gökalp halka eğilecek ve halkın etnik ve dinsel çoğulluğu üzerine araştırmalar yürütecektir. Halka ve folklorla¹ yönelik milliyetçi ilgisi nedeniyle, kimi yazarlar tarafından bu alanda önemli bir isim olan J. G. Von Herder ile benzetilecektir. Alman ulusunun gelişimi ve ayakta kalması için millileşmesi ve bunun için de halk kültürünün zengin bir kaynak olarak kullanılması gerektiğini savunan Herder'in bakış açısı ile Gökalp arasında paralellikler kurulacaktır (Çobanoğlu, 2002: 186). Tıpkı Herder gibi Gökalp'te de kendini gösteren, halka, halk kültürüne ve folklorla yönelik teveccüh, bu amaç doğrultusunda bilimsel kurumların oluşturulması için kararlı bir tutumun sergilenmesine yol açar. Bu nedenle onun sosyoloji disiplini kurması ve yoğun halkiyat (folklor) çalışmaları gerçekleştirmesi tesadüf değildir.² Gökalp için halk kültürüne yönelik bilimsel çalışmalar toplumsal bütünlüğe ile birlikte milli devletin oluşturulmasında hayati niteliği haizdir. Bu amaç doğrultusunda en önemli girişimi olan İstanbul Darülfünun'a bağlı olan sosyoloji bölümünün temel kaygısı da 'Kürt ve Türkmen sorunu' olacaktır (Dündar, 2008: 404).

Bir millet olarak tasarladığı Anadolu halkı arasında var olan bölünmüşlüğü giderilmesi amacıyla yapılan bilimsel folklorik çalışmalar Gökalp için ne gibi bir işleve sahip olacaktır? Bu sorunun cevabını verebilmek için Gökalp'in düşüncesinde öncelikle millet ve kültürün (halk kültürünün) ne olduğuna ve ne anlama geldiğine değinmek gerekmektedir. Onun bakış açısında "millet; dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından ortak olan [...] bir topluluktur" buna karşın halk kültürü ise devamlı ilham ve yaratıcılık ile çeşitli kültürel öğeler yaratan ve aslında bir nevi toplumsal ortaklık duygusunun aleyhine çalışan yaratıcı bir pınardır (Gökalp, 2007a: 7). İşte Gökalp'in folklorla olduğu gibi değil de birtakım bilimsel yöntemlerle yaklaşmasının temel sebebi burada açığa çıkmaktadır. Milli toplumun ihtiyaç duyduğu ortaklık duygusu ancak bilimsel yöntemin sağladığı kültürel unsurların

seçimi ve bunların nazari bir bakışla birleştirilmesi ile meydana gelebilir ki bunun için de modern bilimsel kurumlar gerekmektedir. Bu nedenle Gökalp (2007a: 40) “milli kültürün bilinçli hale gelerek yükselmesi için” bu kültürel ürünlerin ortaya çıkartılması ve daha sonra “Avrupa medeniyetini onun çeşitli dallarına aşılması görevini yerine getirecek kurumlar (olan) Türk üniversitesi, Türkiyat Enstitüsü”nün kurulmasını oldukça önemli görür. Böylece, halkın sözlü kültürünün kurlsız ve kendi iç ayrımlarına ulaşmamış, bu nedenle de yarasız bir özellik gösteren kültürel öğeleri, bilimin yasallaştıran, sistemleştiren ve sınıflandıran araçlarıyla sistematik bir şekilde sokulabilecektir. Bu bakımdan Anthony Smith’in bir ideoloji ve sembolizm olarak milliyetçiliğin, entelektüelleri her yerde ‘aşağı’ kültürü ‘yüksek’e, şifahi gelenekleri yazılı edebi geleneklere dönüştürmeye davet ettiğine yönelik ifadeleri Gökalp’in amacına oldukça uygun düşmektedir (Smith, 1994: 136).

Gökalp ile aynı ilgi ve amaca sahip Köprülü de zamanla Gökalp’in çevresine dahil olur ve milliyetçi ilgileri paylaşır. Milli bir toplumun oluşturulmasında halk kültürü çalışmalarına eğilen bu iki düşünür birbirlerine yönelik övgü dolu sözler söylerler (Köprülü, 1980: XVI). Anadolu halkından milli bir topluluk yaratmak için bilimin, bilimsel yöntemlerin gerekliliğine vurgu yapan Köprülü için de milli uyanış, öncelikle halkın kültürel bilgisine dayanan bir milli edebiyatın yaratılmasından geçmektedir. Dolayısıyla onun için de halk kültürü ve folklor ön plandadır. Milli hissin ve milli duyuşun halkın sözlü geleneksel ürünlerinde, hikâyelerinde bulunacağını düşünen Köprülü (1934: 15) bu amacın gerçekleştirilmesi için salt bir folklor derlemesini yeterli görmeyecektir. Halk kültürünün derlenmesiyle onu derleyenlerin eline zengin ve oldukça karışık bir hazine geçeceğini bilen Köprülü bu itibarla folklorun yaratıcı bir kaynak olduğuna dair Gökalpçi bakışı paylaşır. Folklor derlenmelidir ancak ardından birtakım işlemlerden geçirilerek halka yeniden sunulmalıdır. Asılsoy (2008: 183), Köprülü’nün bu bakış açısını, “modern bilimsel metotların uygulanması ve bu kültürel bilginin elitler tarafından keşfedilip ortaya çıkartılması, ardından milli bilinç yaratmak üzere halka yeniden sunulması” şeklinde ifade etmektedir. Bu amaç doğrultusunda İstanbul Üniversitesi bünyesinde folklor alanında çalışmalar yürütmek amacıyla 1924 yılında Türkiyat Enstitüsü (Türkoloji Enstitüsü) kurulur (Başgöz, 2011: 1540). Köprülü’nün başkanlığı altındaki Türkiyat Enstitüsü dünyaca ünlü bir Türkiyat merkezi haline gelerek birçok değerli araştırmacıyı yetiştirir (İnalçık, 2015: 325). Türkiyat Enstitüsü’nün kuruluşu için Köprülü’nün ileri sürdüğü ifadeler tam da onun düşüncesinde milliyetçilik ile bilimin iç içe bulunuşunun gerekliliğini göstermesi bakımından önemlidir. Türkiyat Enstitüsü’nün kurulmasını yeni milli hedeflerle uyumlu gören Köprülü için (1928: X) bu enstitü hem ilmi hem de milli ihtiyacı karşılayacaktır. Dönemin İttihatçı bakış açısı ve özellikle de Gökalp ile uyumlu olarak milliyetçilik ve Batı standartlarında bilimsel anlayışın bir arada oluşuna önem vererek, İttihatçı etnografların Anadolu araştırmalarına yön veren milliyetçi ilhamı paylaşır.³

Köprülü'nün folklor çalışmalarını sürdürmek ve bunları bilimsel metotlarla yeniden ortaya koymak noktasında gerçekleştirdiği asıl önemli katkısı, folklor çalışmaları üzerinden üretilmiş bir bilim dilini standart hale getirmiş olmasıdır. Bir şair ve yazar olarak yazın dünyasına adım atan Köprülü zamanla kendine özgü bir bilim dili yaratarak bu dili filolojik anlamda güçlü bir bilim aracı haline getirecektir. Ondan yarım yüzyıl sonra da bu dil, bilim adamlarının yazı dili haline gelir (İnalcık, 2015: 325). Bu nedenle Köprülü terminolojisinin, milliyetçi bir yeniden inşa için bilimi oldukça mahir bir şekilde halk kültürü ürünleri üzerinde uygulamak suretiyle ortaya çıktığı söylenebilir. Bu dil, Köprülü'nün izinden gidenlerin ortaya koyduğu bilimsel çalışmalarla da yerini korumuş ve standartlaşmıştır. Fevziye Abdullah Tansel, Abdülbaki Gölpınarlı, Osman Turan, Mustafa Akdağ, Ömer Lütfi Barkan, Halil İnalcık ve Faruk Sümer bu yazarlardan bazılarıdır (Berktaş, 1983: 90).

Köprülü ve onun yetiştirdiği bu öğrencilerin halk kültürü bağlamında oluşturdukları bilim dili şüphesiz öncelikle dini halk kültürü çalışmaları noktasında kendini göstermiş ve milli bir toplumun oluşturulmasında dini işlevsel kılmaya yönelmiştir. Bu yöneliş, birtakım aşırı yorum ve görmezden gelişleri içinde barındırmıştır. İzleyen bölüm, Anadolu'nun kırsal topluluklarının dinlerini tarihsel Türk dini ve İslami inançların karışımı olarak açıklayan Köprülü ve Gökalp'in (Dressler, 2016: 251) Türk halk dinlerine ve onların tarihsel görünümüne yönelik oluşturduğu terminolojinin bu aşırı yorumcu ve manipülatif yönlerini ortaya koymayı deneyecektir.

4. Türk Milliyetçiliğinde Bilimin Türk Halk Dini Üzerindeki Kullanımları: Ziya Gökalp ve Mehmet Fuad Köprülü

Türk milliyetçiliğindeki güçlü bilimsel temel, Gökalp ve Köprülü'ye ulusun oluşturulmasında dine ve onun işlevsel kullanımına yönelik önemli bir açılım sağlamıştır. Ulusal toplumun inşasında dinin teorize edilmesi ve işlevselleştirilmesinde Durkheim sosyolojisi her iki düşünür için de önemli bir zemin sağlamıştır. Gökalp 1913'te Darülfünun'da müderris olduğu andan itibaren Durkheim sosyolojisinden yararlanarak pek çok çalışma yapmış ve bu suretle Türk bilim camiasında öncü rol oynamıştır. *De la division du travail social (Toplumsal İş Bölümü)* adlı eserden özellikle etkilenen Gökalp pek çok eserinde, özellikle "*Dinin İçtimai Hizmetleri*" adlı çalışmasında, bu etkiyi yansıtmış, bizzat kendisi de üzerindeki Durkheim etkisinden söz etmiştir (Mardin, 1992a: 137). Köprülü de benzer şekilde Durkheim sosyolojisinden oldukça güçlü bir şekilde etkilenmiştir (Berktaş, 1983: 43). Milli bir devletin oluşturulmasında Köprülü'nün yaptığı hizmetlerden en önemlisi de milliyetçi ideolojinin bilimsel temellere oturtulmasında Durkheim sosyolojisine yönelik olağanüstü ilgisi olmuştur. Dine, halk kültürü, edebiyatı ve dinine yönelik ortaya koyduğu bilimsel çalışmalarında tıpkı Gökalp gibi büyük oranda Durkheim'ın toplumbilimsel izahlarından yararlanmıştı. Köprülü'nün kütüphanesi üzerine bilgi veren Dressler onun üzerindeki Durkheim etkisinin açık olduğunu ifade eder.

Durkheim'in eserlerine ve bu eserlerin fiziksel durumlarını inceleyen Dressler'e göre (2016: 163) Köprülü, Durkheim'in en çok "*Les formes élémentaires de la vie religieuse*" (*Dini Hayatın İlkel Biçimleri*) adlı eserinden yararlanmıştı.

Durkheim okumasının her iki milliyetçi düşünür üzerinde derin etki yarattığı şüphesizdir ancak bu okumanın ne kadar titizlikle gerçekleştiği veya Fransız Sosyoloğun eserlerine ne derece sadık bir okuma yapıldığının tartışılması gerekir. Aşağıda ayrıntılarıyla gösterileceği üzere, her iki yazar da, içinde bulunduğu dönemin siyasal şartları ve Durkheim sosyolojisini Türk toplumu için 'kullanılabilir' kılma arzusuyla bu entelektüel özümsemeye; aşırı yorum, bazı temel tezlerin yeniden uyarlanması ya da görmezden gelinmesi gibi süreçlere bel bağlamışlar ve böylece din üzerine çalışmalarında halk dininin ikincilleştirilip, değersizleştirilmesinin yolunu açmışlardır.

4.1. Ziya Gökalp: Siyasal İşlevi Olmayan Durkheimci Bir Din Okuması

Durkheim bir toplumbilimci olarak ilkel denebilecek arkaik toplumlardan modernlere uzanan sürecin analizini yapmakla meşgul olmuş ve iş bölümü vasıtasıyla bu toplumlarda ortaya çıkan sosyal farklılaşmanın nedenlerini açıklamaya çalışmıştır. Toplumdaki siyasal alan ve siyasal işlevlerin farklılaşması da yaptığı çözümlerinin bir alt dalını teşkil etmiştir. Durkheim çalışmalarında uzmanlaşmış bir siyasal organizasyon olarak devleti görmekle birlikte onu asla insan toplumlarının tek siyasal birimi olarak sunmamıştır. Aksine devlet Durkheim için siyasal toplumun aldığı tarihsel görünümünden yalnızca biridir. Bu bakımdan siyaset, devlet gibi bir organizasyona sığdıramayacak kadar geniş bir olgu olarak bizzat topluma içkin bir durumda bulunur (Durkheim, 1984: 109-123). İnsan toplumlarında siyaset; ekonomi, din, ahlak gibi toplumsal kurumlarda kendini gösterebilir. Stevens ve Balandier bu bağlamda Durkheim'in dinsel ilişkileri politik ilişkilerden ayırmadığını, iki gruplaşma biçimini iç içe geçirdiğini ifade ederler (Balandier, 2010: 129; Stevens, 2001: 138-139). Buna karşın Gökalp, milli bir toplum olma yolunda sunulan hizmetler bağlamında İslam'ı, Türk halk dininin önüne koyarken tam da Durkheimci perspektifte bulunmayan dinin siyasal işlevlerden arınmışlığını öne çıkarır. Gökalp'e göre siyasal işlevlerinden ayrılmış olan İslam, bu işlevleri içinde taşıyan Türk halk dinine göre milli bir toplum oluşturmakta daha işlevsel ve daha ileridedir. Hatta Gökalp bir adım daha atarak bizzat işlevsel bir ayrışma yaşamış dinin, milli bir toplum oluşturduğunu ileri sürer. Ona göre milli bir topluluk, iş bölümüne sahip bir topluluktur ve bunu da benimsediği, kendi içinde işlevsel olarak ayrılmış dine borçludur. Bu bakımdan Gökalp, Türk inançları arasında bir ayırım yaparak Türklerin benimsediği bir inancı diğerlerinin önüne geçirmektedir. Türk topluluklarının kavmi topluluklar olarak yaşadığı dönemlerdeki dinlerini, Türklerin millileşme çabalarına uygun görmez çünkü bu dinlerin kendi içlerinde daha iş bölümünü gerçekleştirmediğini düşünür. Eski Türk dininden söz ederken bunu açıkça ifade eder. Ona göre eski Türklerde her şey kutsi alanın içinde bulunmaktadır, bu bakımdan eski Türk dini topluma has olan alanlar arasında kutsallık açısından bir bölünmeye izin vermemektedir (Gökalp, 2007c: 159).

Gökalp'in düşüncesinde dinsel alanda bölünmenin nasıl gerçekleştiğine bakıldığında ise karşımıza bir sekülerleşme teorisi çıkar. Dinin zamanla kendi içinden ahlak, hukuk, siyaset, mantık, bediiyat, iktisadiyat gibi müesseseleri çıkardığının altını çizen Gökalp (1976a: 26) toplumsal alanlarda zamanla bir sekülerleşme ve özerkleşme yaşandığını belirtir. Edebiyat alanı üzerinden bunu örneklendiren Gökalp'e göre,

“an’anelerin mâşeri vicdana tercümanlığı derece derecedir. Ustureler, an’anelerin en yüksek derecesidir. Bir usture zayıflamaya başlayarak kutluluğundan bir miktar kaybederse menkıbe derecesine sükût eder. Menkıbe de kutluluğunu biraz daha kaybederse, tandırnâme ahkâmı, keçe-kitap itikatları derecesine iner. Tandırnâme itikatları da bütün kutluluğunu kaybedince, an’aneliği diniyat sahasından bediiyat sahasına geçerek masal ve efsane adlarını alır” (Gökalp, 1982: 205).

Burada açıkça dinselliğin nasıl kendi içinden seküler bir toplumsal alan çıkardığını gösteren Gökalp, toplumsal alanın özerkleşmesi ile zamanla kutsallığını yitirişi arasında doğru orantı kurmaktadır. Analizindeki bu zamansal çizgiyi Türk topluluklarının dinsel itikatlarıyla bütünleştiren Gökalp için Orta Asya coğrafyasında yaşayan ve Uzak Doğu geleneklerine sıkı sıkıya bağlı “cahil” Türki topluluklarda toplumsal alanlarda özerkleşme ortaya çıkmamakta ve tüm toplumsal alanlar hala nüve olarak dinsel alanın içinde bulunmaktadır. Türk halk inançlarını bu bağlamda “iptidai” ve “sırrı” olarak da değerlendirdiği görülen Gökalp'e göre (1981b: 282) Türklere akli bir dinin yanında bir de sırrı din bulunmaktadır ve bu sırrı din Bektaşiliktir. Bektaşilik geri kalmış, eski kavmi dönemin dinidir ve bu niteliğini diğer Türk halk inançlarından biri olarak gördüğü Kızılbaşlık ile paylaşmaktadır.⁴ Bu bakımdan, Bektaşilik ve Kızılbaşlık gibi halk inançlarına yönelik Gökalpçi yaklaşımda temel kriter, modern-millî bir topluluk kurmakta bu inançların işlevi ya da işlevsizliğidir. Gökalp için İslam'ın rolü bu noktada anlaşılabilir olur. İslam dininin kitabi niteliğinin Türk toplulukları için büyük oranda bunu sağladığını düşünür. Ona göre Türklerin kavimden millî bir topluluğa geçişinde İslam önemli bir rol oynamıştır ve İslam'ın bunu başarabilmesinin temel nedeni ise kitabi bir din olması ve dolayısıyla yazınsal bir külliyata sahip olmasıdır (Gökalp, 1977: 9-11). Bir diğer deyişle, üzerinde rasyonel fikir ve düşünce üretilmesine olanak sağlamış ve bu sayede bir külliyat oluşturmuş olmasıdır. Bir dinin rasyonel düşünce ile bir külliyat oluşturmuş olması o dinin kendine has özerk bir alanının ve dinsel bilgiyi üreten uzmanlarının olduğu anlamına geldiğinden Gökalp'e göre İslam iş bölümünü gerçekleştirmiş bir dindir. Türklerin İslamiyet'i kabul ettiği devirler itibariyle din ve devleti birbirlerinden ayırabilmiş olduklarına yönelik Gökalpçi iddianın nedeni de tam olarak budur (Gökalp, 2007b: 655-656). Bir başka eserinde de benzer görüşü Osmanlı İmparatorluğu özelinde ifade eden düşünürüne göre, İslamiyet vasıtasıyla Osmanlılar'da din ve siyaset birbirinden ayrılmış, hem din hem de siyaset kendi alanlarına çekilmişlerdir (Gökalp, 1981c: 47). İslam içerisinde vücut bulan ve dinin, dinsel alan dışındaki dünyevi meseleler için de kullanımlarını savunan görüşlere karşı

çıkan Gökâlþ'in muhalefetini bu çerçevede anlamak gerekmektedir. Namaz, oruç gibi dinsel ödevlerin dünyevi alanda da fayda getirdiğine yönelik açıklamalara itiraz eden Gökâlþ (1981d: 50) İslam'ı kendi başına özerk bir alan olarak görmekte, onun kendi özerk alanı dışında değerlendirilmesine ya da bu alanın dışında kullanılmasına karşı çıkmaktadır. İslam, kendi alanı içinde kalarak Türkler için milletleşmenin önünü açmış, Türkleri irşat eden bir din olmuştur (Gökâlþ, 1976c: 113). Aksi durum onun milletleşme yolundaki işlevini zayıflatacaktır.

Milli bir toplum olabilmek için neden modernist bir yönelime sahip olunması gerektiğini de açıklayan bu Gökâlþçi bakışa göre Türk halk dini, iş bölümü ve uzmanlaşmanın toplum içerisinde ortaya çıkmasına engel olan bir niteliğe sahiptir. Cehaletle nitelendirildiği bu toplulukların ıslah edilme zorunluluğunu da buna bağlar (Gökâlþ, 1976b: 86). Halk dini ıslah edilmelidir çünkü o diğer toplumsal alanların özerkleşmesine imkân tanımamaktadır.

Milli bir toplumda, toplumsal işlevlerin birbirinden ayrı olmasının gerekliliğine dair bir öngöründen beslenen Gökâlþçi bu bakış açısı yine Durkheimci bir perspektiften besleniyor olsa da onun sistemine ters bir konumda bulunur. Fransız Sosyolog, milli bir toplumun oluşması için tüm toplumsal işlevlerin birbirinden ayrılmasını bir ön şart olarak ileri sürmezken Gökâlþ için bu bir gerekliliktir. Milletlerden önceki topluluklara kavim gibi genel bir isimlendirme yaparak, kavimleri millet aşamasına geçene kadar kendi içinde iş bölümünün gelişmediği topluluklar olarak tanımlaması buna bir örnektir (Gökâlþ, 1977: 9-11). Halbuki böyle bir yaklaşım Durkheim'da bulunmaz. Durkheim mekanik ve organik dayanışma şeklinde ikili bir sınıflandırma ile topluları değerlendiriyor olsa da, zaman dilimi açısından insanlığın daha ileriki dayanışma modeli olan organik dayanışmayı milli topluluklar ile başlatmamaktadır. Fransız Sosyolog için mekanik dayanışmadan organik dayanışmaya geçilmesinin temel nedeni inançsal ve temsili farklılaşmadan ziyade toplumun hacmi ve yoğunluğu ile ilgilidir (Durkheim, 1961: 75-81).

Sonuç olarak her ne kadar Durkheimci perspektifi kullanıyor gibi görünse de, Durkheimci iş bölümü nazariyesini, dinsel alanın özerkleşmesi ve yalnızca kendi alanı içerisinde kalması şeklinde modernist bir tarzda okuyan Gökâlþ'in bu bakış açısı, Durkheim'in tutumuyla çelişik bir durum oluşturur. Durkheim için din, toplumun bizatihi timsali olmakla birlikte siyasal bir işleve de sahipken, bir diğer deyişle dinsel ilişkileri politik ilişkilerden ayırmayıp, iki gruplaşma biçimini iç içe geçirirken (Stevens 2001: 138-139), Gökâlþ eski Türk halk dinine karşı İslam'ı ileri bir konuma yerleştirmek için, İslam'ın siyasal işlevinin olmadığını, siyasal alandan ayrıldığını ileri sürmektedir. Halbuki Fransız Sosyoloğun temel gayesi kutsallık üreten bir sistem olarak dinin, birtakım dışlama mekanizmalarını kullanmak suretiyle topluluğun politik varlığı için işlevsel rolünü göstermektir. Gökâlþ'in, bir Durkheimci olarak, kimi zaman bu perspektife yaklaştığı çözümlenmeleri de bulunur. Ancak bunun kendi sisteminde bir çelişki ortaya çıkaracağı farkında olsa gerek ki bunu

engellemek adına kendince bir ayırma gittiği görülür. Dinin işlevlerine değindiği analizlerinde toplumsal ve siyasal kategorileri arasında sert bir ayırım yaparak, dinin toplumsal işlevlerine değiniyor görünürken bu dinin siyasal işlevleri olmadığını iddia edebilmektedir. Örneğin, ferdin duygularının mefkure haline gelmesi için onu cemaatle paylaşıyor olması ve bu amaç için de dinin topluluk için önemli olduğunu belirterek onun toplumsal işlevine değinmektedir (Gökçalp, 1981e: 55-58). Ancak Gökçalp modernist perspektiften ayrılmamak için dinin bu toplumsal işlevinde siyasal bir yan görmemektedir. Hatta dinin, milliliği kutsallaştırdığını ve milli heyecanlar için gerekliliğini vurguladığında dahi Gökçalp (1981e: 59), İslam'ın siyasetten ayrıldığı tezini sürdürebilmektedir. Halbuki dinin toplumsal işlevine değinen Durkheim'da toplumsal ve siyasal arasında sert bir ayırım bulunmaz. Dinsel bir işlevi bulunan totem için yaptığı analizlerde bu totemin toplum kurucu işlevini belirtmek suretiyle dolaylı olarak onun siyasal bir sembol oluşuna da değinmesi bunun açık kanıtlarından biridir (Durkheim, 1995: 208). Onun için din bir toplumsal örgütlenme olduğu kadar bir politik örgütlenmedir de. Bu bakımdan Balandier'ın deyişiyle (2010: 38-39) toplumun dinle olan ilişkisinin, toplumun siyasallıkla olan ilişkisinden farklı olmadığı söylenebilir. Buna karşın Gökçalp, İslam'ı, Türk halk dini hilafına öne çıkarmak amacıyla ne İslam'ın tarihsel seyrindeki siyasal işlevini ne de Durkheimcı perspektifte mevcut olan din ve siyasetin benzerliği yönündeki izahları görmektedir.

4.2. Mehmet Fuad Köprülü: Köken ve Tesir Kısılcasına Alınmış Durkheimcı Din Okuması

Köprülü üzerindeki Durkheim etkisi de, Gökçalp'te olduğu gibi, birtakım aşırı yorum süreciyle kendini gösterir. Köprülü de, tıpkı Gökçalp gibi, Türk halk dininin toplumsal iş bölümü ve uzmanlaşmaya izin veren bir yapısının olmadığını ifade etmekte ancak bu durumun ortaya çıkardığı sonuçlar bağlamında Gökçalp'ten iki noktada ayrılmaktadır. İlk olarak, Gökçalp için eski Türk halk dininin olanak vermediği iş bölümü, milli bir topluluğun oluşması için gerekli olan dinin kendi alanına çekilmesi durumunu ortaya çıkarmazken Köprülü için bu durum dinsel alanın; "sistemsiz", "kuralsız", "sapkın" ve "senkretik" bir yapı oluşturmasına yol açmaktadır. Bir diğer deyişle, özerk bir dinsel alanın ortaya çıkmaması bu alan içerisinde birtakım uzmanların da yetişmemesine yol açmış, böylece de onun içerisinde "sahih" dinin ne olduğuna yönelik akli soruşturmaların önünü kapatmış, bir inançlar ve kültürler karışımı olarak kalmasına yol açarak "kuralsız" ve "geri" kalmasını sağlamıştır.

Köprülü'nün Gökçalp'ten ayrıldığı ikinci nokta ise, milli bir toplumun oluşturulmasında, Türk dinine karşı İslam'ın önemine vurgu yapan Gökçalp'e karşı, Sünniliği ya da kendi ifadesiyle "ortodoksiyi" Türk halk dininin karşısında konumlandırmasıdır. İlerleyen sayfalarda gösterileceği üzere, milli bir toplumun oluşturulmasında Sünniliğe büyük önem atfetmekte, tarihsel gelişimi ve kitabi yapısı nedeniyle onu sahih inanç olarak nitelemektedir.

Halk inançlarına yönelik yaklaşımda pozitivist bir Durkheimci tutum sergileyen Köprülü, çalışmalarında (1934: 21) “genetik usul” adını verdiği bir metot kullanmak suretiyle Türk kültür tarihinin izini sürdüğünü ifade etmekte, “tarihi ve filolojik tenkidin bütün icaplarına riayet etmeden, sosyolojinin bugünkü esaslarından mülhem olmadan, *Génétiqque* usulü –yani her hâdisenin ilk menşelerinden itibaren tekâmülünü aramak usulünü- tatbik eylemeden, bugünkü manasiyle bir edebiyat tarihinin yazılamayacağı”nı belirtmektedir. Bu izahtan da anlaşılacağı üzere, Köprülü’nün genetik usul olarak adlandırdığı yöntem, toplumsal olgunun anlaşılmasında iki önemli araştırmayı gerekli kılmaktadır. Bunlardan ilki köken araştırmasıdır. İnceleme alanına giren her bir toplumsal olgunun kökenini araştırmak gibi zorlu bir yöntemi benimsemiş olsa da Durkheim’in teorik izahlarını kullanarak bu zorluğu aşar. “Tüm toplumsal olguların dinden neşet ettiği”ne dair Durkheimci perspektif ona bir çıkış sağlayarak, toplumsal olguların menşei sorununu büyük oranda çözüme kavuşturur.

Dinin, tüm toplumsal alanları içinden çıkardığından dolayı sosyal olgular için bir köken işlevi gördüğünü düşünen Köprülü’nün metodunun ikinci önemli safhası ise bu sosyal olgunun tarih içerisindeki tekâmül seyrini izlemektir. Buradaki mantık, temelde dinsel olan kökenin, daha sonra aldığı şekil ve mahiyetleri araştırmaktır. Bu nedenle dinin tarihsel seyri özellikle birincil konuma getirilir. Çalışmalarında Türki toplulukları inceleyen Köprülü’nün bu metodu göz önünde bulundurulduğunda analizlerinin İslam öncesi Türk dinleri ile İslam’a yaslandığını belirtebiliriz. Yani, bir taraftan Türk topluluklarındaki toplumsal olguların İslam öncesi eski Türk dinlerinden köken aldıklarına dair teorik bir izah geliştirilirken öte taraftan bu toplumsal olgunun tarih içerisindeki gelişimi analiz edilir. İşte bu noktada İslam devreye sokulmakta, eski Türk halk dininin tarihsel tekâmülü, İslam’ın bu topluluklara tesir edişi ve bu tesirle eski halk dininin aldığı şekil ve mahiyet üzerinden analiz edilmektedir.

Tesir kavramı Köprülü’nün terminolojisinde ayrıcalıklı bir konumda bulunur. Bu kavram vasıtasıyla dinler arasında hiyerarşik bir sınıflandırma yapar. Pek çok farklı kültür ve dinin tesiriyle oluşmuş dinler ile herhangi bir tesir almadan oluşmuş dinler arasında yapılan ayırmada Sünnilik, kitabi ve yazılı nitelik gösterdiğinden dolayı kendi içinde gelişmiş ve tesir almamıştır. Ancak Türk dini pek çok tesir alarak oluşmuştur. Bu bakımdan Köprülü halk inançlarını sistemsizlik veya olgunlaşma karşısı kavramlar kullanarak açıklar. Örneğin, “*Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*” adlı eserinde Türk inançlarından biri olarak ifade ettiği Bektaşiliği “anlaşılması güç”, “çocukça” ve “bir sistem haline girmekten çok uzak” olarak tanımlar (Köprülü, 1966a: 302-303).

Çeşitli tesirlerin sonucunda ortaya çıktığını düşündüğü halk inançlarını “senkretik” ve “heterodoks” kavramlarıyla ifade eden Köprülü, Türk halk inançlarında, İslam öncesi Türk inançlarından ziyadesiyle temalar görüldüğünü ve hatta bu ikisi arasında bir devamlılık olduğunu belirtir (Karakaya-Stump, 2015: 186). “Sahih din” ve “ortodoksi” gibi sıfatlarla nitelendirdiği Sünniliğin karşısına yerleştirdiği Türk

halk inançlarının senkretikliğini “*Türk Edebiyatı Tarihi*” adlı çalışmasında Bektaşilik üzerinden anlamlandırmaktadır (Köprülü, 1980: 249). Bir diğer eseri *Bektaşiliğin Menşeleri* adlı makalesinde ise, Bektaşî ve Kızılbaşların inançlarının çeşitli dini ve felsefi sistemlerin bir karışımı olmasını gerekçe göstererek bu halk inançlarını senkretik olarak ifade etmektedir (Köprülü, 2001: 72). Bektaşiliğin kavmi Türk ananelerine olan bağlılığına vurgu yapmak suretiyle senkretikliğin altını çizen Köprülü’ye göre (2001: 71), Bektaşî ve Kızılbaş topluluklarda inanç ögesi ile kavmi öge o denli birbirine karışmıştır ki bunun sonucunda bu topluluklarda Gök tanrı telakkisi Ali telakkisi ile yer değiştirmiştir. Bir diğer deyişle, eski Türk inancında yer alan Gök Tanrı telakkisi İslami devirde Bektaşî ve Kızılbaş topluluklarda yerini Ali telakkisine bırakmış ancak İslami bir kişilik olan Hz. Ali tanrısal özelliklerinden sıyrılmamıştır. Bektaşilerdeki anane ve akideler konusundaki bu esnekliğin onları “Müslüman ve Hristiyan cahil halk kütleleri” arasında çekici ve başarılı kıldığını da savunan Köprülü (1979: 462), Bektaşiliğin en başta kendisine ait olmayan öğeleri benimseyerek gitgide daha senkretik hale geldiğini öne sürer.

Durkheim sosyolojisinde din, toplumsal alanların kökeni olarak görülmekte ve daha sonra toplumsal alanların bu dinsel alandan farklılaşması üzerine bir analiz geliştirilmekteyken Köprülü kendi döneminde şahit olduğu dinsel öğelerin hangi dinsel kökenden geldiğine yönelik Durkheim’in sistemini aşırı yoruma tabi tutan bir ilgiyi ön plana çıkarmaktadır. Durkheim toplumdaki tek tek dinsel öğelerin hangi kökenden geldikleriyle ilgilenmezken, hatta bunu “tüm dinlerin cevap verdiği toplumsal ihtiyaçların aynı olduğuna” yönelik perspektifine aykırı bulurken (Durkheim, 1995: 33-34), Köprülü Türk halk dinindeki öğelerin kökenini araştırma faaliyetine girerek ve bu çaba sonucunda halk dinini senkretik olarak nitelendirerek Durkheim’den, hatta sosyolojiden dahi uzaklaşmakta adeta bir teolog kimliğine bürünmektedir. Durkheimci izahlarla ilgisi olmayan ve köken araştırmalarının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu dinsel analizler, ayrıca tarihte halis ve saf hiçbir olgunun olmadığı ve İslami yorumların tümünün bir bileşim ve karışım (senkretizm) olarak okunabileceğine dair görüşlere gözlerini kapatmış, bunu yalnızca halk dinine özgü görmüştür (Karamustafa, 2010: 47-48).

Köprülü terminolojisinde, Durkheimci teoriden faydalanmakla birlikte onu manipüle eden, tesir kavramının bir başka kullanımıyla daha karşılaştığını belirtmek gerekir. İlk kullanımda tesir, Türk halk dinini senkretik olarak nitelendirmeye yol açmaktayken bu kullanımda, Türk halk dininin, dinsel niteliğini dahi ortadan kaldırmaktadır. Köprülü bunu temellendirirken altyapısını yine Durkheim’in sistemine borçludur.

“umumiyetle güzel san’atlar –ve pek tabii olarak onun kısımlarından oluşan şiiir-menşe’leri itibariyle, din ile çok alâkadardır: Oyunlar ve güzel sanatların başlıca şekilleri dinden doğmuş ve uzun müddet dini bir mahiyet muhafaza etmiştir. Durkheim’in uzun uzadıya izah ettiği gibi, insanlığın zihni faaliyeti yavaş yavaş dini şekillerden dini olmayan şekillere geçerek, dini ayinler dini olmayan oyunlar mahiyetini alır ve itikatları doğuran faaliyet eserleri san’atı vücûde getirir” (Köprülü, 1966a: 50).

Bu perspektiften hareketle Türk halk dinini analiz eden Köprülü'ye göre Türk halk dini, İslam'ın tesiriyle Türki toplulukların dinsel alanındaki yerini giderek yitirmiş ve bedii alanı oluşturmaya başlamıştır. Bir diğer deyişle, güzel sanatlar alanına geçmiştir. Onun izahına göre, eski Türklerdeki dini ayin ve ananeler din dışı alana kayarak esatiri, menkıbevi mahiyete bürünmektedirler (Köprülü, 1966b: 100-101). Yine başka bir eserinde, yeni dinin (İslam'ın) kabulü ile eski Türk dininin “milli ananevi” bir mahiyete büründüğünü belirtmektedir (Köprülü, 2005a: 39). İslam'ın tesiri ile eski Türk halk dinsel öğelerini tanımlamak için Köprülü tarafından kullanılan ve sekülerleştirilmiş bir kavram olan “milli anane” deyimini bu bakımdan özellikle önem taşımaktadır. Çoğu zaman bu sekülerleştirilmiş kavram vasıtasıyla Türk halk dininin öğelerini din dışı kültür alanına itebilmektedir. Köprülü İslam'ın tesiri ile eski dinin bir anane haline geldiğine o denli bel bağlamış görünmektedir ki ona göre tarihte Türklerin karşılaştıkları yeni din olarak İslam'ın Türki topluluklara tesiri, Türk dinini yerinden etmekte ve bu dinin öğelerini edebi alana ya da gelenek-kültür alanına itmektedir (Köprülü, 2005b: 45). Köprülü'ye göre bu etki münevverler sınıfında daha da keskin yaşanmıştır. İslamiyet tesiri ile münevver sınıf eski milli ananelerini ihmal ve hatta tamamen imha etmiştir (Köprülü, 1934: 3-4). Bu bakımdan aslında Köprülü için (1999: 360) İslam, ona inanan toplulukları birbirine benzetmekte ve milli-dini karakteri imha edebilmektedir.

Durkheim'in manipüle edilmiş okumasının bir sonucu olarak ifade edilebilecek bu perspektifle Türk halk dini, dinsel bir mahiyete sahip olmaktan çıkartılmıştır. Oysa dinin diğer tüm toplumsal alanlar için bir koza görevi gördüğünün özellikle altını çizmekle birlikte onun asla ortadan kalkmayacağına yönelik güçlü vurgular Durkheim'in teorisinin omurgasını oluşturmaktadır (Mestrovic, 2015: 166). Bu teoride din ortadan kalkmak şöyle dursun, en kötü ihtimalle, tarih içerisinde çevresine eklemlenen bir yorum külliyyatı ile dönüşüm geçirecek, yeni biçimler alacak ya da yeni kılıklara bürünecektir (Durkheim, 1995: 12-15).

Sonuç olarak Köprülü'nün, Durkheimci paradigmada ortaya çıkardığı sapma, bir diğer deyişle, Türk halk dininin İslam'ın tesiri ile din olmaktan çıktığına yönelik bakış açısı Türk din tarihinde büyük bir yok saymayı doğurmuştur. Bu bakımdan milliyetçi seçkinlerin dine önem veren kimseler olsalar bile halk İslam'ını kuraldışı saydıklarına yönelik Mardin'in ifadesi oldukça yerinde görünmektedir (Mardin, 1992a: 147). Bu çerçevede Köprülü'nün birtakım dinsel inanışları kimi zaman “ehl-i Sünnet itikadına muhalif rafz ve itizal hareketleri” (Köprülü, 1966c: 178) kimi zaman ise “bozuk akide” olarak nitelendirmesi bunu kanıtlar niteliktedir (Köprülü, 1935: 31). Hal böyle olunca, Köprülü'nün “dinin modernleşmeye olası katkılarına şüpheyle yaklaşan ve dinin rolünü daha ziyade özel alanla sınırlı görmeyi tercih eden [...] laik bir sekülerist” olduğu yorumu oldukça naif kalmaktadır (Dressler, 2016: 183-184). Aksine o, Durkheimci bir teorik bakışla yorumlamaya başladığı din-toplum-siyaset ilişkilerinde sapma göstermiş milliyetçi bir Cumhuriyet aydını, Mardin'in dönemin elitleri için ifade ettiği “Anadolu'nun dama tahtasına benzer yerel, dinsel

ve etnik gruplarını, Türkiye'nin karanlık çağlarından kalma kalıntılar olarak" gören düşünürlerinden biri olmuştur (Mardin, 1992b: 64).

5. Sonuç

İmparatorlukların işgal ettiği siyasi atmosferden çıkarak milli bir toplum oluşturma çabaları dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bilime oldukça bağımlı bir şekilde gelişmiştir. Halk olarak adlandırılan amorf topluluğun yeni ve daha önce hiç deneyimlenmemiş bir şekilde milli bir topluluk olarak tasarlanmasında folklor başta olmak üzere bilimsel disiplinlere ihtiyaç duyulmuştur. Milliyetçi seçkinlerin bilime yönelik bu ihtiyacı tam bir titizlikle gerçekleştirilmemiş pek çok aşırı yorum, manipülasyon ve görmezden gelme gibi süreçlerin işlenmesini beraberinde getirmiştir. Milli bir Türk toplumu oluşturma gayretindeki iki önemli milliyetçi entelektüel Ziya Gökalp ve Fuad Köprülü de benzer şekilde bu amaç doğrultusunda bilimsel metotların ve teorilerin kullanımında aşırı yorum ve manipülasyona bel bağlamışlardır. Milli toplum tahayyüllerinde dinin içtimai işlevlerini bilimsel yöntemlerle analiz ederken Durkheim sosyolojisini kullanmışlar ama teorinin en önemli izahlarını görmezden gelip kimi zaman da aşırı yorumlayarak, Fransız Sosyoloğun temel tezlerinde birtakım sapmalar meydana getirmişlerdir. Böylece Türk halk dinini ikincilleştirmiş ve önemsiz konuma sokmuşlar, halkın dininin kendi başına milli hedeflerle uyumlu olmadığını teorileştirmişlerdir.

Türk milliyetçiliğinin bilimsel teori ve metotlara olan ilgisini odağına alarak din üzerine geliştirdikleri analizleri çözümlemeyi deneyen çalışma literatürde henüz yeterince araştırılmamış olan milli bir toplum oluşturulma sürecinde dinlerin bilimsel manipülasyonların bir sonucu olarak nasıl konumlandırılıp, ikincil konuma itildiklerini göstermeyi denemiştir. Milliyetçi seçkinlerin "milletin dinine" uygun olan din tercihlerinde bilimin nasıl kullanıma sokulduğunu ortaya koymuştur. Böylece ilerideki çalışmalar için milliyetçilik, bilim ve din arasındaki bağlantıları daha derinlemesine açığa çıkarma yönünde bir perspektif sağlamıştır. Bu literatürün yeni çalışmalarla geliştirilmesi, günümüz Türkiye'sinde din ve toplum arasındaki ilişkilerde geçerli olarak görülen paradigmalara zayıflığını göstererek yeni paradigmalara ortaya çıkışına katkı sağlayacaktır.

Sonnotlar

¹ Osmanlı döneminin bizzat adını koyarak folklorla ilgili yazılar üretmesi 1913'ten sonra başladı [...] bunlar arasında en önemlileri belki de Ziya Gökalp'in 1913'te *Halka Doğru*'da yayınladığı *Halk Medeniyeti I, Başlangıç* adlı makalesi, Rıza Tevfik'in 1914'te *Peyam* gazetesinin edebi ekinde çıkan *Folklor-Folklore* adlı yazısı, Köprülüzade Mehmed Fuad'ın yine 1914'te *İkdam*'da yayınlanan "*Yeni Bir İlim: Halkiyat; Folk-lore*" adlı makalesi sayılabilir (Öztürkmen, 2014: 29).

² Milli devletin oluşturulmasında bilimin önemi Cumhuriyet döneminde de devam edecektir. Cumhuriyet ile birlikte Darülfünun'dan üniversiteye geçişin amacı da bu milli hedeflerin başarılması olacaktır. Bir diğer deyişle, Darülfünun'da üretilen bilimin milli devletin kuruluşuna yardımcı olmamasından dolayı yeni bir bilim kurumu üniversiteye geçilecektir (Şirin, 2014: 480).

³ İttihatçı etnografi Anadolu'nun bilimsel keşfine oldukça önem vermiştir. Bu etnografardan

biri olan Baha Said (1882-1939) cemiyet adına araştırmalar yapmış ve milliyetçi bir saikle Anadolu'nun Alevi-Bektaşî-Kızılbaş topluluklarının Türklüğünü ispatlayabilmek adına kendini "doğu illerinde ve dağlık bölgelerde yaşayan aşiretlerin soy, dil, mezhep ve geleneklerini incelemeye hasretmiştir" (Dündar, 2008: 133-135).

⁴ Halk İslamı zamanla kendi din adamlarını türetmiş (bunlar 'dede', 'baba' olarak tanın gelmişlerdir) kendi inanç ve kılgılarını oluşturmuştur. Alevilik de son tahlilde bu halk İslamı'nın bir parçası olarak görülmelidir (Karamustafa, 2010: 46-47).

Kaynakça

- Alan, Sheridan. (1980). *Michel Foucault/The Will to Truth*. London: Tavistock Publications.
- Arık, Efe. (2014). " 'Birtakım Muğlak Ziya Oyunları': Millî Mücadele'de Ziya Gökalp ve Durkheim Sosyolojisine Yönelik Eleştiriler ve Dergâh Dergisi". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3: 28, 139-170.
- Asılsoy, Abdülkerim. (2008). "Türk Modernleşmesi Öncülerinden Fuat Köprülü: Hayatı, Eserleri ve Fikirleri". Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Baha Said Bey. (2000). *Türkiye'de Alevi-Bektaşî, Ahi ve Nusayri Zümreleri*. Haz. İsmail Görkem. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Balandier, Georges. (2010). *Siyasal Antropoloji*. Çev. Devrim Çetinkasap. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Başgöz, İlhan. (2011). "Türkiye'de Folklor Çalışmaları ve Milliyetçilik". Çev. Serdar Uğurlu. *Turkish Studies* 6: 3, 1535-1547.
- Bauman, Zygmunt. (1996). *Yasa Koyucular ile Yorumcular*. Çev. Kemal Atakay. İstanbul: Metis Yayınları.
- Berktaş, Halil. (1983). *Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Chartier, Roger. (1998). *Yeniden Geçmiş: Tarih, Yazılı Kültür, Toplum*. Çev. Lale Arslan. Ankara: Dost Yayınları.
- Çobanoğlu, Özkul. (2002). *Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihinine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- De Certeau, Michel. (2009). *Gündelik Hayatın Keşfi I: Eylem, Uygulama, Üretim Sanatları*. Çev. Lale Arslan Özcan. Ankara: Dost Kitabevi.
- Dressler, Markus. (2016). *Türk Aleviliğinin İnşası*. Çev. Defne Orhun. İstanbul: Bilgi Üni. Yay.
- Durkheim, Emile. (1961). *Moral Education*. Çev. E. K. Wilson, H. Schnurer. New York: Free Press of Glencoe.
- . (1984). *The Division Of Labour In Society*. Çev. W. D. Halls. London: The Macmillan Press.
- . (1995). *The Elementary Forms Of Religious Life*. Çev. Karen E. Fields. New York: The Free Press.
- Dündar, Fuat. (2002). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- . (2008). *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gellner, Ernst. (1992). *Uluslar ve Ulusçuluk*. Çev. Büşra Ersanlı Behar ve Günay Göksu Özdoğan. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ginzburg, Carlo. (2011). *Peynir ve Kurtlar: Bir 16. Yüzyıl Değirmencisinin Evreni*. Çev. Ayşe Gür. İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Gökçalp, Ziya. (1976a). *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. Haz. İbrahim Kutluk. Ankara: Kültür Bakanlığı Ziya Gökçalp Yayınları.
- . (1976b). “Tekkeler”. *Makaleler I*. Haz. Ş. Beysanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- . (1976c). “İcma-İ Siyasi İ'tizal-İ Siyasi”. *Makaleler I*. Haz. Ş. Beysanoğlu. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- . (1977). “Bir Kavmin Tedkikinde Takib Olunacak Usul”. *Makaleler III*. Haz. M. O. Durusoy. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- . (1981a). “Millet Nedir?”. *Makaleler VIII*. Haz. F. R. Tuncor. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- . (1981b). “Eski Türklerde Felsefe”. *Makaleler VIII*. Haz. F. R. Tuncor. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- . (1981c). “Diyanet ve Kaza”. *Makaleler VIII*. Haz. F. R. Tuncor. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- . (1981d). “Dinin İçtimai Hizmetleri II”. *Makaleler VIII*. Haz. F. R. Tuncor. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 50-54.
- . (1981e). “İslam İçtimaiyyatı: Dinin İçtimai Hizmetleri III”. *Makaleler VIII*. Haz. F. R. Tuncor. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 55-59.
- . (1982). “Tarih Usulünde An'aneler”. *Makaleler VII*. Haz. Dr. M. A. Çay. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- . (2007a). “Türkçülüğün Esasları”. *Ziya Gökçalp Kitaplar*. Haz. M. S. Koz Vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- . (2007b). “Malta Konferansları”. *Ziya Gökçalp Kitaplar*. Haz. M. S. Koz Vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- . (2007c). “Türk Töresi”. *Ziya Gökçalp Kitaplar*. Haz. M. S. Koz Vd. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hobsbawm, Eric. (1995). *Milletler ve Milliyetçilik*. Çev. Osman Akınhay. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- İnalçık, Halil. (2015). *Rönesans Avrupası: Türkiye'nin Batı Medeniyetiyle Özdeşleşme Süreci*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jaschke, Gotthard. (1972). *Yeni Türkiye'de İslamlik*. Çev. Hayrullah Örs. Ankara: Bilgi Basımevi.
- Karakaya-Stump, Ayfer. (2015). *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarihyazımını Yeniden Düşünmek*. İstanbul: Bilgi Üni. Yayınları.
- Karamustafa, Ahmet. (2010). “Hacı Bektaş Veli ve Anadolu'da Müslümanlık”. *Hacı Bektaş Veli: Güneşte Zerresinden Deryada Katresinden*. Der. P. Ecevitoglu, A. M. İrat, A. Yalçınkaya. Ankara: Dipnot Yayınları.

- Karpat, Kemal. (2002). "Millets And Nationality: The roots of the Incongruity of Nation And State in the Post-Ottoman Era". *Studies On Ottoman Social And Political History: Selected Articles And Essays*. London: Brill.
- Köprülü, Mehmet Fuad. (1928). "Sunuş". *Bektaşılık Tetkikleri*. Çev. Ragıp Hulusi. İstanbul: Devlet Matbaası.
- . (1934). *Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar*. İstanbul: Kanaat Kitabevi.
- . (1935). "Abdal". *Türk Halk Edebiyatı Ansiklopedisi*. Haz. M. F. Köprülü. İstanbul: Türkiyat Enstitüsü.
- . (1966a). *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- . (1966b). "Türk Edebiyatı'nın Menşe'i". *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- . (1966c). "Sazşairleri, Dün Ve Bugün". *Edebiyat Araştırmaları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- . (1976). *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- . (1979). "Bektaş". *İslam Ansiklopedisi*. Haz. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- . (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- . (1999). "Edebiyatımızda Milliyet Hissi". *Türk Yurdu*. Ankara: Tutibay Yayınları.
- . (2001). "Bektaşiliğin Menşeleri". *Türk Yurdu*. Der. M. Şefkatlı. Ankara: Tutibay Yayınları.
- . (2005a). *Türk Tarih-i Dinisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- . (2005b). *Anadolu'da İslamiyet*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Mardin, Şerif. (1991). "2000'e Doğru Kültür ve Din". Çev. A. G. Tosun. *Türkiye'de Din ve Siyaset*. Der. M. Türköne, T. Önder. İstanbul: İletişim Yayınları.
- . (1992a). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- . (1992b). "Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri". *Türkiye'de Toplum ve Siyaset Makaleler 1*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mayor, Federico; Forti, Augusto. (1997). *Bilim ve İktidar*. Çev. Mehmet Küçük. Ankara: Tübitak Popüler Bilim Kitapları.
- Mestrovic, Stepan. (2015). *21. Yüzyılda Durkheim*. Çev. S. Güldal, S. Güldal, İstanbul: Matbu Kitap.
- Ocak, Ahmet Yaşar. (2010). "Hacı Bektaş Veli'nin Tasavvufi Kimliğine Yeniden Bakış: Yesevi, Haydari, Vefai, Babai Yahut 'Şeyhlikten Müridlikten Fariğ Bir Meczup". *Hacı Bektaş Veli: Güneşte Zerresinden Deryada Katresinden*. Der. P. Ecevitoğlu, A. M. İrat, A. Yalçınkaya. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Öztürkmen, Arzu. (2014). *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Smith, Anthony David. (1994). *Milli Kimlik*. Çev. Bahadır S. Şener. İstanbul: İletişim Yayınları.

- . (2002). *Küreselleşme Çağında Milletler ve Milliyetçilik*. Çev. Derya Kömürcü. İstanbul: Everest Yayınları
- Stevens, Jacqueline. (2001). *Devletin Yeniden Üretimi*. Çev. A. Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Şirin, İbrahim. (2002). “Osmanlı’da Tarihe Anlam Arayışı”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 11, 555-575.
- . (2014). “Osmanlı’dan Günümüze Türk Akademisinin Siyasi İktidar ile Dansı”. *Türkiye’de Siyasal Şiddetin Boyutları*. Der. G. Çeğin, İ. Şirin. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Taştan, Yahya Kemal. (2017). *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Toprak, Zafer. (1986). “Türkiye’de Çağdaş Tarihçilik (1908-1980)”. *Türkiye’de Sosyal Bilim Araştırmalarının Gelişimi*. Der. Sevil Atauz. Ankara: Olgaç Matbaası.

